

JULIJE DEROSI

PROBLEMATIKA HRVATSKOGLAGOLJSKOGA BREVIJARA IZ GODINE 1491.

Julije Derossi
Ante Starčevića 8
HR 57000 Zadar

UDK: 655.1(091)(497.13 Kosinj)
Pregledni članak
Ur.: 1992-09-17

U radu se daje pregled najbitnijih pitanja o značajkama hrvatskoglagoljskoga brevijara iz godine 1491, a u povodu petstote obljetnice njegova tiskanja. Posebno se govori o mjestu tiskanja Brevijara 1491, o različitim mišljenjima glede kosinjske glagoljske tiskare na koncu 15. stoljeća, o stajalištima Zvonimira Kulundžića o Kosinju i o stajalištima autorâ prilogâ uz faksimilno izdanje Brevijara 1491 (Anice Nazor, Josipa Tandarića i Ivana Bakmaza). U zaključku autor iznosi i svoje mišljenje o tim prilogima.

Godine 1991. navršilo se 500 godina od tiskanja prvoga hrvatskoglagoljskog časoslova (brviela po zakonu rimskoga dvora). Brevijar je tiskan godine 1491, što je utvrđeno na temelju kalendara, ali se nije moglo odrediti gdje je tiskan jer mu nedostaje posljednji kvaternion s kolofonom na kojemu je možda moglo biti zabilježeno i mjesto tiskanja. Prema jednom rukopisnom latinskom opisu Like i Krbave "okolo 1696" (koji se pripisivao senjskom biskupu Sebastijanu Glaviniću) - *Brevis et compendiosa duorum Comitatum Regni Croatiae Likae et Corbaviae descriptio* - gdje se izrijeком spominje da su se u ličkom mjestu Kosinju u Bužanima, prije dolaska Turaka, tiskali glagoljski brevijari, neki istraživači hrvatskoga glagoljizma pretpostavili su da je brevijar iz 1491. tiskan u Kosinju. Po tome bi Kosinj bio prva hrvatska tiskara, a tako je držao i hrvatski povjesničar Radoslav Lopašić. On u svojoj knjizi *Dva hrvatska junaka* (Zagreb, 1888) spominje Kosinj, za koji kaže da su se u njemu tiskale knjige "prvi put na hrvatskoj zemlji". Stjepan Pavičić u Hrvatskoj enciklopediji 3, u jedinici Bužani, kaže ovo (str. 563): "Nešto istočnije od Marinaca, između današnjih sela Otoka i Donjega Kosinja, postojao je prije Turaka još jedan pavlinski samostan u B-ma, o kojemu postoji zapis iz 1464. Po tom navodu imao je Martin Frankopan patronatstvo nad crkvom Bl. Djev., koja se zvala opatijska. Ruševine toga samostana spominje i biskup Sebastijan Glavinić u svom opisu Like iz 1696. I danas se taj položaj zove 'Kloštar-', u čemu je najbolji dokaz,

da je samostan postojao na tom mjestu. Nalazio se prema tome na povisokom humu, na kojem je kasnije izgrađena crkva sv. Petra, za koju se zna, da je podignuta od ostataka stare crkve. Sudeći po 1464 godini taj su samostan pavlini sagradili mnogo prije nego Draškovići u Zažiću. To je i najstarija ustanova te vrste u B-ma, koja je u svom kraju imala i veliko uljudbeno značenje. Spomenuti Glavinić navodi, da su u Kosinju tiskani glagoljski brevijari, koji su još u njegovo vrijeme služili glagoljašima. Nema sumnje, da su taj posao obavljali učeni i vrijedni pavlini toga samostana, jer su pavlini i inače po tim našim krajevima čuvali glagoljsku predaju. Po tom pavlinskom samostanu, a pogotovu po toj tiskari izišao je Kosinj osobito na glas, te je stoga još koncem 17. st. Glavinić mogao zabilježiti predaju, da je to mjesto prije Turaka bilo nadaleko poznato.”

1.

Kosinj kao prvu hrvatsku tiskaru najviše je u novije doba popularizirao Zvonimir Kulundžić (osim njega još i Mladen Bošnjak, Valentin Putanec, Andrija Ljubomir Lisac, Ćiril Petešić, Marko Orešković i dr.). U knjizi *Kosinj, kolijevka štamparstva slavenskog Juga* (Zagreb, 1960) i u opsežnom radu *Glagoljaška štamparija XV-XVI stoljeća Kosinj-Senj-Rijeka* (Senjski zbornik II, 1966, 167-308) Kulundžić je najprije ustvrdio da su u Kosinju tiskani glagoljski Misal 1483. i glagoljski Brevijar 1491, a iznio je i postavku o povezanosti glagoljskih tiskara u Kosinju, Senju i u Rijeci. Uz ova dva najznačajnija rada o glagoljaškom tiskarstvu Kulundžić je napisao i niz drugih radova s tom problematikom, a posebno treba istaknuti da je uz spomenuti rad u Senjskom zborniku II. naveo brojnu literaturu o glagoljizmu i glagoljaškom tiskarstvu.

Dakako, o Kosinju kao glagoljaškoj tiskari pisali su i mnogi drugi, manje ili više popularno, manje ili više znanstveno, no sve što je dosad o toj tiskari napisano, temelji se na spomenutom zapisu u opisu Like i Krbave godine 1696. To je i razumljivo budući da nije pronađen neki drugi dokument o kosinjskoj tiskari niti je nađena knjiga na kojoj bi pisalo da je tiskana u Kosinju. Misal 1483. ima sačuvan kolofon, ali u njemu ne piše gdje je knjiga tiskana, a Brevijar 1491. nema sačuvan kolofon, kao što je već rečeno. Zato se u nekim raspravama o kosinjskoj glagoljaškoj tiskari i o prvotisku misala i o prvotisku brevijara često dijele te dvije stvari - govori se posebno o tiskari, a posebno o prvim tiskanim glagoljskim knjigama. Naime, neki stručnjaci prihvaćaju Kosinj kao prvu hrvatsku tiskaru, ali ne prihvaćaju da su u njoj tiskani Misal 1483, odnosno Brevijar 1491. Drugi pak dvoje u vjerodostojnost dokumenta o kosinjskoj tiskari, dakle na neki način dvoje u opstojnost te tiskare, a tiskanje Misala 1483. i Brevijara 1491. vezuju uz istarsko-kvarnersko područje, a ne uz zadarsko-krbavsko.

2.

Uz 500. obljetnicu tiskanja Brevijara 1491. izišla je njegova prekrasna faksimilna reprodukcija, što je svakako posebno važno za proučavanje jer je od Brevijara 1491. sačuvan samo jedan primjerak u mletačkoj knjižnici Biblioteca nazionale Marciana (Breviario glagolitico, Inc. 1235). Izdavač faksimila bila je Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, a urednica Anica Nazor. Uz faksimil Brevijara 1491. priložena je posebna knjižica (144 str.) s radovima Anice Nazor (*Brevijar po zakonu rimskoga dvora /1491/ i Literatura o prvotisku glagoljskoga brevijara*), Josipa Tandarića (*Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491*) i Ivana Bakmaza (*Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva /Analiza grafije/ i Lectiones biblicae*). Tandarićev prilog već je bio objavljen u časopisu Slovo 34 (1984), 125-157, Bakmazov također u časopisu Slovo 31 (1981), 103-132, a Nazoričin prilog napisan je posebno za ovo izdanje. Posebno je vrijedno što Anica Nazor donosi literaturu o prvotisku glagoljskoga brevijara, a tu je unesena i ona najnovija. Tako

se na temelju literature što ju je donio Kulundžić u Senjskom zborniku II, literature uz pretisak Misala 1483 (priredio Mladen Bošnjak) i ove Nazoričine proučavatelji mogu potpuno obavijestiti o problematici glagoljaškoga tiskarstva. Svakako je faksimilno izdanje Brevijara 1491. dostojno petstote obljetnice ove vrijedne hrvatskoglagoljske inkunabule. U prilogima uz to izdanje osporava se Kulundžićeva tvrdnja da je Brevijar 1491. tiskan u Kosinju, a donekle se i sâm Kosinj kao glagoljaška tiskara dovodi u sumnju. Takvo stajalište jednim se dijelom temelji i na istraživanjima Mile Bogovića, koji tvrdi da Sebastijan Glavinić nije mogao napisati spomenuti opis Like i Krbave iz godine 1696 (Zvona 3/1991/, 5 i Croatica Christiana Periodica 15/1991/, br. 27). Tako se zapravo oživio isti onaj spor između Staroslavenskoga zavoda i Zvonimira Kulundžića, koji se začeo u svezi s Misalom 1483 (O tom sporu pisao sam u članku *Problematika hrvatskog Prvotiska*, Marulić XVII, 2, 1984, 143-155).

3.

Rečeno je da se sve rasprave o kosinjskoj glagoljaškoj tiskari temelje na latinskom opisu Like i Krbave iz godine 1696. Tu se o tiskanju glagoljskih brevijara u Kosinju kaže ovo: "Hinc montibus superatis, et sylvis ad inferiora descendendo pertingitur in Kossin. Castrum est in edito situm, rudera tantummodo supersunt. Aquis indeficientibus est dives. Hunc locum prioribus christianis fuisse celebrem, et late patentem foris et intus, indicio sunt impressa Breviaria Illyrica uti legitur ad calcem eorum, quae nunc sacerdotibus glagolitis in recitandis horis canonicis serviunt, hic impressa. (Kad se ovdje prijeđu gore i šume, stiže se silazeći u Kosinj. Utvrda je smještena na uzvisini, stoje još samo ruševine. Bogat je nepresušnim vodama. Da je ovo mjesto prvašnjim kršćanima bilo znamenito, a nedaleko poznato vani i u zemlji, dokaz su tiskani hrvatski časoslovi ovdje tiskani kako se čita u njihovim bilješkama, a koji sada služe svećenicima glagoljašima u čitanju kanonskih časova.) Kao što se vidi, navod o tiskanju glagoljskih brevijara u Kosinju posve je jasan i ne dopušta dvoznačnosti. Radi se samo o tome je li istinit, odnosno može li se dokazati da nije istinit. Opis Like i Krbave iz godine 1696. pripisivao se senjskom biskupu Sebastijanu Glaviniću. Taj je spis objavio Manojlo Sladović u ovom djelu *Povēsti biskupijah senjske i modruške ili krbavske* (Trst 1856), a kasnije ga Radoslav Lopašić ponovno objavljuje u trećoj knjizi *Spomenika Hrvatske krajine* (Zagreb 1889). Lopašić kao autora opisa Like i Krbave utvrđuje Sebastijana Glavinića jer je na samom spisu senjski biskup Ivan Kabalin zapisao godine 1775. da ga je vjerojatno napisao Glavinić. Lopašić je ispustio riječ "vjerojatno" pa se od tada držalo kao sigurno da je Glavinić autor. Mile Bogović na temelju vlastitih istraživanja zaključuje da opis Like i Krbave nije napisao Glavinić nego otac Marin Senjanin, koji je zajedno sa senjskim kanonikom Markom Domazetovićem obišao Liku godine 1695. i izvještaj podnio Glaviniću. Ako i prihvatimo zaključke Mile Bogovića, ne možemo dovoditi u sumnju vjerodostojnost podatka o Kosinju jer nema nikakvih dokaza da bi otac Marin Senjanin lagao ili da bi imao razloga za pripisivanje Kosinju nezasluzene slave u tiskanju brevijara.

Mile Bogović postavlja i problem brevijarâ koji se spominju u Glavinićevu (Marinovu) spisu. Naime, u Glavinićevo doba nisu više vrijedili stari glagoljski brevijari jer su tada vrijedili novi brevijari, Levakovićev iz 1648. i Paštrićev iz 1688. Nakon Tridentskoga sabora brevijari su obnovljeni i ti obnovljeni brevijari bili su jedino dopušteni. Iz toga bi izlazilo da se glagoljaši u Kosinju nisu mogli (a nisu ni smjeli!) u Glavinićevo doba služiti nekakvim kosinjskim starim brevijarima s konca 15. stoljeća. No, biskup Glavinić u svojim drugim spisima izriče nezadovoljstvo stanjem glede brevijarâ i izrijekom traži da se glagoljaši služe novim brevijarima. On sam kaže (kako navodi Bogović) da su svećenici "djelomično opskrbljeni brevijarima, obrednicima i

Sumpto decore vetund.

Hinc Montibus Superatis et collis ad inferiora
descendendo pertingitur in Kosin. Castellum est
in Edito Rlu in Ludra tantummodo Superant. Agnis
indeficientibus est dives. Hunc locum prioribus
Christianis fuisse celebrem, et late patentem, Aris
et indus, indicio sunt impressa Procuria Allyria
uti legitur ad Caesem eorum, qua nunc sacerdoti-
bus in glagolitis in recitandis horis canonicis ser-
viunt, hic impressa. In septem Templis prius
Deum adorabat populus in hoc Districtu, una ex
his pro Divinis cum Decentia ab eundis expurgata
ubi Cadaver aliquando tumulatum, repositum est
cum integra, decentiq; una Manna, sicut Barthol
Cyprius in Artes redactis, ad pedem dno maioris,
propter liberalitatis in egerit, tot sicut stitit in
vicinis. Superest ad huc locus Monasterii Ermi,
sicut d. Barth primi Anachorite. ad oriente
Kosin respicit Basariensis, a meridie Allyria
ad Occidente Stochoch. hinc in circuitu terno
Villa Lu Barth. Superest est ex Carnialis Expn.

Stranica iz latinskog djela *Brevis et compendiosa duorum Comitatum Regni Croatiae Likae et Corbaviae descriptio*, 1696, a na kojoj se govori o Kosinju i kosinjskim glagoljskim tiskanim brevijarima

drugim ilirskim duhovnim knjigama isprošenim iz Rima". Glavinić još određuje "da vsi redovnici naši bibrirski po vsaki put, svi do jednoga imaju brevijare nove od njihovoga jezika kupiti, za neka jednim glasom i jednim načinom bude slavjen i hvaljen Bog i njegovi sveti" (Bogovićevo navod). Prema ovim navodima moglo bi se jedino zaključiti da su se glagoljaši u senjskoj biskupiji još i u doba Glavinićevo služili i starim predtridentskim brevijarima i novim rusificiranim (Levakovićevim i Paštrićevim) brevijarima pa je biskup u to šarenilo želio unijeti reda. Tome ne protuslovi ni činjenica da je Crkva službeno propisala nove brevijare, jer je poznato da hrvatski glagoljaši nisu baš bili zadovoljni Levakovićevim brevijarom i sigurno je da su se služili i starim brevijarima usprkos zabrani, to više što novih brevijara nije bilo dovoljno, kako je ustanovio i sâm Glavinić. To uostalom potvrđuje i podatak u opisu Like i Krbave (quae nunc sacerdotibus glagolitis in recitandis horis canonicis serviunt - koji sada (tj. u

Glavinićevo doba - op. J.D.) služe svećenicima glagoljašima u čitanju kanonskih časova). Ne može se, dakle, nikako dokazati da se u Glavinićevo doba popovi glagoljaši u senjskoj biskupiji nisu služili i starim nereformiranim časoslovima, tj. onima koje je pisac spisa o Lici i Krbavi označio kao brevijare tiskane u Kosinju i po kojima je Kosinj bio slavan.

4.

Kosinj kao mjesto tiskanja Brevijara 1491. dovodi u sumnju Josip Tandarić u spomenutom prilogu uz faksimilno izdanje Brevijara 1491. Taj brevijar Tandarić veže uz kvarnersko-istarsko područje iako kaže da se "ovaj — brevijar gledan u cjelini ne uklapa potpuno ni u koju skupinu brevijara". Tandarić u zaključku kaže: "Venecijansko podrijetlo papira, priklanjanje istarskim brevijarima (Dragučkom i Beramskom) u temporalu i sanktoralu, pretežno ekavski ostvaraj jata, upotreba zamjenice *če*, sve to odvaja prvotisak brevijara iz 1491. od kontinentalnih zadarsko-krbavskih brevijara i veže uz kvarnersko-istarske brevijare; po nekim pak osobinama, npr. po oracijama, povezuje ga s kvarnersko-istarskim misalima i brevijarima. — Općenito se, na osnovi često spominjana Glavinićeva zapisa, smatralo da mjesto tiskanja brevijara iz 1491. imamo tražiti u Kosinju u Lici. Brevijar ovako kako je sačuvan ne govori tome u prilog, iako se pretpostavka o kosinjskom podrijetlu brevijara ne može samo zbog toga odbaciti." Kao što se vidi, Tandarić je s pravom bio oprezan jer je dobro osjetio da značaj brevijara ne mora biti u svezi s mjestom tiskanja. Kao primjer navodi časoslov *Brvijali hrvacki* iz 1493, koji je tiskan u Mlecima, a priredio ga je Blaž Baromić, senjski biskupijski svećenik, iako su Brvijali hrvacki "izrazito franjevački brevijar". Uraščlambi Tandarićevih zaključaka treba svakako spomenuti da su zaobiđeni pavlini kao vrlo vjerojatni organizatori tiskanja Brevijara 1491. Poznato je da oni na koncu 15. stoljeća imaju dva samostana na kosinjskom području. Jedan se spominje i u opisu Like i Krbave iz 1696, baš u dijelu gdje se govori o Kosinju i kosinjskim brevijarima - Superest adhuc locus monasterii eremitarum S. Pauli primi Anachoritae (Još postoji mjesto gdje je bio samostan eremita sv. Pavla Prvog Pustinjaka). Pavlini su imali samostane u Lici, Hrvatskom primorju, na Krku i u Istri, uglavnom pod patronatom Frankopana. To je tzv. hrvatsko-istarska pavlinska vikarija sa središtem u Modrušu (samostan sv. Mikule na Gvozdi). Pavlini hrvatsko-istarske vikarije bili su mahom glagoljaši pa je logično da su se morali brinuti za glagoljske liturgijske knjige. Lički pavlini bili su dakle u jedinstvenoj redovničkoj organizaciji s primorskim, otočkim i istarskim pavlinima i ako prihvatimo da su kosinjski pavlini bili organizatori tiskanja Brevijara 1491, onda je posve jasno da su oni taj brevijar tiskali za cijelo područje svoje vikarije, tj. za Liku i Krbavu, Primorje, otoke i Istru. U tom svjetlu treba proučavati i značaj Brevijara 1491. Stjepan Pavičić u spomenutoj jedinici Bužani u Hrvatskoj enciklopediji 3 (Zagreb 1942) s pravom ističe pavline kao čimbenike u tiskanju brevijara ("Nema sumnje, da su taj posao obavljali učeni i vrijedni pavlini —"), a začuđuje što Josip Tandarić pavline uopće i ne spominje. Mihovil Bolonić u svom radu *Crkveni patronat na području senjsko-modruške biskupije* (Senjski zbornik V, Senj 1973, 219-317) vrlo pouzdano govori o pavlinima glagoljašima na području hrvatsko-istarske vikarije. Ako bismo, dakle, pavline uzeli kao organizatore ili redaktore Brevijara 1491, onda bismo morali i prihvatiti neke kvarnersko-istarske elemente u Brevijaru 1491. kao posljedak redovničke jedinstvenosti glagoljaške pavlinske hrvatsko-istarske vikarije. Tada bi se i jezični "kvarnersko-istarski" elementi mogli uklopiti u tu jedinstvenost, to više što treba biti vrlo oprezan kad se na temelju današnje jezične situacije promatra predmigracijska čakavska jezična situacija u Lici i Istri.

Kad se već govori o redovnicima glagoljašima, ne smiju se zaboraviti ni franjevci trećoreci glagoljaši, kojima je ishodište i središte u Zadru, a u doba tiskanja Brevijara

1491. imaju samostane ili djeluju u Zadru, na Dugom otoku, u Prvić-Luci kod Šibenika, na Krku (Glavotok), na Cresu (Martinšćica, Osor, Porozina), na Rabu (Rab), u Istri (Kopar), dakle na cijelom potezu od Šibenika do Kopra u Istri, a poznate su stalne i čvrste sveze zadarskih glagoljaša s Likom i Krbavom. Sigurno su i trećoreci bili međusobno povezani u skladu s organizacijom svoga reda, a to je također moglo utjecati na "jezičnu čakavsku povezanost" srednje i sjeverne Dalmacije. Like, Hrvatskoga primorja i Istre.

Josip Tandarić pretpostavlja da i Baromićevo tiskanje glagoljskoga časoslova u Mlecima godine 1493. govori u prilog tome kako u Kosinju nije 1491. postojala glagoljaška tiskara: "Ali upravo Baromićevo mletačko izdanje daje malo vjerojatnosti pretpostavci da gotovo u isto vrijeme nedaleko od Senja djeluje glagoljska tiskara, a Baromić odlazi u Mletke radi tiskanja brevijara, te istom nakon toga razvija bogatu tiskarsku djelatnost u Senju." Tandarićevo pitanje zašto Baromić nije svoj brevijar tiskao u nedalekom Kosinju (ako je tamo već postojala glagoljska tiskara) djeluje logično, ali bi još logičnije bilo pitanje zašto Baromić godine 1493. uopće i tiska glagoljski brevijar ako je samo dvije godine prije toga već tiskan jedan glagoljski brevijar, možda i taj u Mlecima! U svezi s tim problemom moguće su i druge spekulacije. Godine 1493. bila je za Hrvatsku tragična krbavska bitka i može se pretpostaviti da te godine zbog turske opasnosti više i ne djeluje kosinjska tiskara, dok je dvije godine prije toga, tj. 1491. ona još mogla biti relativno sigurna. Mogao bi se postaviti i problem odnošaja biskupijskih svećenika (Baromić!) prema pavlinima kao redovnicima. Anica Nazor u prilogu uz faksimil Brevijara 1491. kaže ovo: "Glede mjesta gdje je Brevijar mogao biti tiskan autori (Arturo Cronia i Luigi Cini - op. J.D.) dopuštaju mogućnost da je mogao biti tiskan izvan Venecije, jer je u Veneciji (kod A. Torresanija) u kratkom razmaku - samo dvije godine kasnije (1493) tiskan još jedan glagoljski (Baromićev) Brevijar ili je možda jedan od njih bio namijenjen samo jednom crkvenom redu." Ukratko, činjenica je da je 1491. tiskan prvi glagoljski brevijar, a 1493. u Mlecima drugi. Ta činjenica niti potvrđuje niti niječe kosinjsku glagoljsku tiskaru, ali je teško prihvatiti Tandarićevu pretpostavku "da je postojalo još neko izdanje glagoljskog brevijara" između dvaju izdanja iz 1491. i 1493. i brevijara iz 1561 (Brozićeva), a koje bi moglo biti proizvod kosinjske tiskare. Naime, skoro je nevjerojatno da bi nakon krbavske bitke godine 1493. pa do 1561. mogla u Kosinju djelovati glagoljska tiskara kad se Turci već nalaze u Lici kao osvajači.

5.

Zvonimir Kulundžić držao je da slova Brevijara 1491. odgovaraju manjim slovima Misala 1483 (Glagoljaška štamparija XV-XVI stoljeća Kosinj-Senj-Rijeka, Senjski zbornik II, Senj 1966, 286-287). Josip Tandarić u prilogu uz pretisak Misala 1483 (*Grafički znakovi našeg Prvotiska*, Zagreb 1971) osporio je Kulundžićevo mišljenje, a Ivan Bakmaz u spomenutom prilogu uz faksimil Brevijara 1491. potanko je raščlanio grafiju Brevijara 1491. i usporedio je s drugim hrvatsko-glagoljskim inkunabulama. Bakmaz je potvrdio Tandarićev zaključak da manja slova Misala 1483. nisu ista kao slova Brevijara 1491. Danas kad su nam lako dostupni i pretisak Misala 1483. i faksimile Brevijara 1491, doista i bez posebnih mjerenja možemo uočiti da manja slova prvotiska misala i slova prvotiska brevijara nisu ista. No, ni ta činjenica zapravo ne odmaže pretpostavci da je Brevijar 1491. tiskan u Kosinju. Kulundžić je pretpostavljao da je i Misal 1483. tiskan u Kosinju pa je njemu jako odgovarala i druga pretpostavka, naime da su manja slova Misala 1483. upotrijebljena za tiskanje Brevijara 1491. Time bi relativno lako bilo dokazati da su obje inkunabule tiskane u istoj tiskari i to baš u kosinjskoj. Sada je, međutim, očito da slova nisu ista pa Kulundžićevi osporavatelji iskorišćuju tu činjenicu da bi srušili cijelu konstrukciju o kosinjskoj tiskari. Upadaju

pritom u neku vrst vlastite istraživačke zamke. Tvrdili su, naime, da Misal 1483. nije tiskan u Kosinju kao što je to držao Zvonimir Kulundžić. Ako je to tako, tj. ako Misal 1483. nije tiskan u Kosinju, onda razlika u slovima između Misala 1483. i Brevijara 1491. čak može biti potpora postavci da je Brevijar 1491. tiskan u Kosinju, a Misal 1483. u nekoj drugoj tiskari, starijoj od kosinjske. Ako se ni jedna od tih dviju hrvatskoglagoljskih inkunabula ne može vezati uz kosinjsku tiskaru, a ipak se dopušta da je postojala kosinjska tiskara, onda se javljaju novi problemi i mogućnosti za nove spekulacije. I Misal 1483. i Brevijar 1491. činjenice su same po sebi, te su inkunabule sačuvane do danas i jasno je da su negdje morale biti tiskane. Za Brevijar 1491., kao što smo naveli, Cronia i Cini dopustili su mogućnost da je tiskan izvan Mletaka. Svakako je znanstveno neoportuno nijekati tiskaru u kojoj postoji podatak u dokumentu, a pretpostavljati tiskaru (ili više njih!) u kojoj nigdje ne postoji nikakav ni izravan ni neizravan podatak. Postoji doduše zabilješka o glagoljskoj tiskari u Senjskoj dragi (Vladimir Kraljić: *Novi arhivski nalaz o glagoljaškoj tiskari u Senjskoj dragi*, Senjski zbornik VI, Senj 1975, 77-80), ali je uglavnom prihvaćeno da je to zapravo senjska glagoljska tiskara. S druge strane, razlika u slovima između Misala 1483. i Brevijara 1491. ne mora biti dokaz da te dvije inkunabule nisu tiskane u istoj tiskari jer je druga tiskana osam godina nakon prve, a za to vrijeme mogla su biti nabavljena nova slova. Trebalo bi ustanoviti kolika je i inače bila trajnost olovnih tiskarskih slova u počecima tiskarstva.

I Ivan Bakmaz u svojoj raščlambi grafije glagoljskih inkunabula s pravom je znanstveno oprezan. Navest ću dva njegova vrijedna zaključka: "Iz analize je postalo uočljivo da grafija glagolj. inkunabula jednostavno odražava morfološki raspon prisutan u rukopisnim kodeksima bez strogo određene vremenske zakonitosti u pojavnosti pojedinih znakova." — "Veliki raspon karakterističnih obilježja razlikosti ne dopušta da Prvotisak i Brevijar iz 1491. pa senjska i riječka izdanja identificiramo kao tvorevine je d i n s t v e n e tiskare, ali isto tako teško ih je okarakterizirati kao posve izolirane pojave. Kad bismo promatrane inkunabule željeli okarakterizirati kao posve izolirane pojave, upali bismo u drugu krajnost. Mnogobrojnost oblika s karakterističnim obilježjima međusobne razlikosti i uočeni diskontinuitet upućuju nas na tvrdnju da su tvorci prvih glagoljskih inkunabula davali svoja rješenja na temelju cjelokupnog glagoljaškog iskustva."

Z a k l j u č a k

Uz petstotu obljetnicu Brevijara 1491. svakako je njegova faksimilna reprodukcija najbolji mogući oblik proslave te obljetnice. I knjižica priložena uz taj izvanredan faksimil značajan je doprinos da se dobije što svestranija slika te vrijedne hrvatskoglagoljske inkunabule. Ipak bi se moglo reći kako je možda bez osobite potrebe prenaplaštena težnja da se dovede u sumnju i zapis Sebastijana Glavinića (odnosno o. Marina Senjanina) o tiskanim kosinjskim brevijarima i tvrdnja Zvonimira Kulundžića da je Brevijar 1491. tiskan u Kosinju. Znanstveno svakako nije najoportunije da se u raspravljanju o mjestu tiskanja Brevijara 1491. više energije posveti nijekanju nego potvrđivanju izvora, a da se pri tom ne daje neka uvjerljivija alternativa kosinjskoj tiskari. To više što pretpostavka da opis Like i Krbave iz godine 1696. nije napisao biskup Sebastijan Glavinić nego otac Marin Senjanin nimalo ne utječe na vjerodostojnost podatka o kosinjskim brevijarima. Isto se tako ni okolnost o novim brevijarima kao jedino dopuštenim ne može uzeti kao temelj mišljenju da vizitator Like i Krbave nije na koncu 17. stoljeća mogao u Kosinju vidjeti stare brevijare i da se njima nisu u to doba mogli služiti svećenici glagoljaši. Jedna od slabosti prilogâ uz faksimil Brevijara 1491. jest i činjenica da se u njima nije respektirala pavlinska glagoljaška hrvatsko-istarska

vikarija, a koja je očito bila vrlo značajan čimbenik u doba pojave glagoljskoga tiskarstva. U prilogu uz faksimil neke se okolnosti ne promatraju svestrano nego su iskorištene gotovo isključivo sa svrhom da se kosinjska tiskara stavi pod upitnik (npr. tiskanje Baromićeva brevijara 1493. u Mlecima, jezični elementi Brevijara 1491. i dr.). Raščlamba grafije Brevijara 1491. potvrdila je mišljenje da za tiskanje toga brevijara nisu uporabljena manja slova Misala 1483. I ta je činjenica nažalost uzeta jednostrano, tj. poslužila je da se naglasi kako Misal 1483. i Brevijar 1491. nisu tiskani u istoj tiskari, a nije se ni pretpostavilo da bi se za Brevijar 1491. mogla lijevati ili nabaviti nova slova jer je od tiskanja Misala 1483. prošlo osam godina.

Sve u svemu, prilozi uz obljetničku faksimilnu reprodukciju Brevijara 1491. nisu znanstveno besprijekorno posve objektivni i svestrani iako su dragocjeni za proučavanje početaka hrvatskoglagoljskog tiskarstva. Dijelom su ti prilozi još uvijek očito opterećeni odjecima davnih sporova između Staroslavenskoga zavoda i Zvonimira Kulundžića u svezi s kosinjskom problematikom. To je svakako šteta jer je pettota obljetnica tiskanja Brevijara 1491. bila jedinstvena prilika da se doista svestrano i krajnje objektivno, *sine ira et studio*, iznesu sve okolnosti - i one koje kosinjsku tiskaru mogu staviti pod upitnik, i one koje kosinjskoj tiskari idu u prilog. Ovako ostaje dojam da je jedna činjenica - povijesni zapis o kosinjskim brevijarima u opisu Like i Krbave iz godine 1696 - poslužila više u spekulativne svrhe, a manje kao temelj za daljnja dublja istraživanja kompleksa glagoljaškoga tiskarstva na prijelazu iz petnaestoga stoljeća u šesnaesto.

DIE PROBLEMATIK DES KROATISCH-GLAGOLITISCHEN BREVIERS AUS DEM JAHRE 1491

Zusammenfassung

Anlässlich des 500-Jubiläums des Druckens des kroatisch-glagolitischen Breviers aus dem Jahr 1491 werden in diesem Artikel die wesentlichen Probleme und Kennzeichnungen dieses Buches dargestellt. Besonders werden folgende Probleme bearbeitet: Ort des Druckens, verschiedene Meinungen über die Kosinjer glagolitischen Druckerei am Ende des 15. Jahrhunderts, Standpunkte von Zvonimir Kulundžić über Kosinj, Standpunkte der Autoren der Beilagen zur faksimilierten Ausgabe des Breviers aus 1491 (von Anica Nazor, Josip Tandarić und Ivan Bakmaz).

Am Ende bringt der Autor dieses Artikels seine Meinungen über die analysierten Beilagen.